

ШАРҚ АДАБИЁТИ ВА БАДИИЯТИ

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ “ХАМСА” ДОСТОНЛАРИДА “ЗУЛФ” КОНЦЕПТИНИНГ МАЪНОЛАР ТАРКИБИ

ҚУРОНБЕКОВ АҲМАДЖОН

Филология фанлари доктори, профессор, ТошДШИ

Аннотация. Бу мақолада Алишер Навоийнинг бешта достонида қўлланилган “зулф” сўзининг лугавий, мажозий ва ирфоний маънолари асарларда учрайдиган ҳар бир байт тағматни асосида талқин қилинади.

Таянч сўз ва иборалар: Алишер Навоий, “Хамса”, достон, зулф, концепт, лугавий маъно, мажозий маъно.

Аннотация. В этой статье рассматриваются лексическое, метафорическое и суфийское значения концепта «зулф» в пяти произведениях «Пятерицы» Алишера Навои на основе контекста каждого бейта, где употреблен данный концепт.

Опорные слова и выражения: Алишер Навои, «Пятерица», поэма, зулф, концепт, лексическое значение, метафорическое значение.

Abstract: This article examines lexical, metaphorical and sufic meanings of the concept of “zulf” on the base of each beyt’s context in five works of Alisher Navoi’s “Khamasa”.

Keywords and expressions: Alisher Navoi, “Khamasa”, poem, zulf, concept, lexical meaning, metaphorical meaning.

“Зулф” сўзи форсча бўлиб, “бошдаги соч”, “кокил”, “аёлларнинг узун сочи”ни билдиради. “Мавлононинг фикридаги тимсоллар ва рамзлар луғати”да “зулф” сўзи қуйидагича талқин қилинади: “Суфийлар таъбирида зулф Ҳазрати Ҳақ жамолининг тажаллийсидир, чунки Ҳақнинг жамоли касрат (кўплик) ва таайунот (кўзга кўринадиган нарсалар)да яшириндир. Ҳазрати Ҳақнинг тажаллийёт силсиласи жингалак ва занжирдай ўрилган сочга ўхшатишган”.

Ўзбек тилида “зулф” деганда аёллар орқага ташлаб юрадиган соч ўримига айтилмайди, балки икки чаккасига тушириб юрадиган гажакка айтилади.

Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида “зулф” сўзини 15 марта, “Ҳайрат ул-аброр”да 14 марта, “Лайли ва Мажнун”да 18 марта, “Сабъаи сайёр”да 9 марта, “Садди Исқандарий”да 20 марта қўлаган.

“Фарҳод ва Ширин”да “зулф” сўзи биринчи марта қуйидаги байтда учрайди:

4/9 Муанбар зулфидек кам соя бўлгай
Ки, ул хушидга ҳамсоя бўлгай.

Байт мазмуни: “Анбар ҳидли сочидек соя кам бўлгайким, ул қуёшга қўшни бўлгай”. Бу байтда Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг сочини сояга, яъни қора рангга ўхшатган, унинг юзини “хушид”, яъни қуёшга ўхшатган ва “эйҳом” санъати билан “офтоб билан соя”нинг, яъни “чехраси билан сочи”нинг бирга жойлашганини ва бу табиатда ҳеч қачон учрамаслигини баён қилган.

Бу байтда “зулф” “эркак кишининг сочи” маъносини ифодалаб келган.

“Тарихи Табарий”да айтилишича, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг сочлари узун бўлиб елкасидан пастга тушиб турар экан.

4/11 *Чу айлаб ҳалқалар ул зулф пайдо,
Бўлуб меҳр узра кавкаблар ҳувайдо.*

Байт мазмуни: “Ул бошидаги сочи жингалак шаклда бўлгани учун, қуёш тепасида юлдузлар пайдо бўлди”.

Бу байтда “зулф”нинг “жингалак соч” маъноси юзага чиққан ва унинг халқаларини “меҳр”(қуёш) тепасидаги юлдузларга ўхшатган. Бу ноёб топилма.

5/1 *Ул ақшомким юзига лубати чин,
Ешиб марғула ёйди зулфи мушкин.*

Байт мазмуни: “Хитой гўзали мушкин сочини ечиб юзига жингалак кокиллари ёйган оқшомда”.

Бу байтда “лубати чин” – “олам гўзаллигига ўхшатиш”, уни қоплаган оқшом қоронғилиги “зулфи мушкин”га ўхшатиш. Шундай экан, бу байтдаги “зулфи мушкин”нинг маъноси “тун зулмати”дир. Буларнинг орасидаги ўхшашлик белгиси иккаласининг қоралиги.

17/3 *Қилур тун бирла зулф-у кун била энг
Этар, лекин бўйи бирла сочи тенг.*

Бу байтда “энг” сўзи “юз, чехра” маъносини англатади. “Ҳамал ойи тунни ўзига зулф қилиб, кун (ёруғлик)ни ўзига юз қилади, сочи билан бўйини бир-бирига тенг қилади, яъни тун билан кун тенглашади”. Бу байтда “зулф” – “узунлик” маъносини ифода қилган.

31/44 *Тушуб ҳар ён мусалсал зулфи банди,
Бўлурга хораафканлар каманди.*

Бу байтда Шириннинг халқа-халқа соч ўрими “каманд”га, яъни ҳайвонларнинг бўйнига сиртмоқ ташлаб ушланадиган арқонга ўхшатиш. Бу байтдаги “зулф”нинг мажозий маъносини “каманд – эшилган арқон” тушунчаси ифода қилган.

31/55 *Не икки анбарасо зулф ваҳ-ваҳ,
Не икки жонфизо лаб Аллоҳ-Аллоҳ.*

Бу байтда “анбарасо зулф” бирикмаси “зулф”нинг “хушбўй ҳид манбаи” маъносини англатиб келган.

34/47 *Дема юз узра зулфи анбаролуд
Ки, ул ўт зоҳир айлаб анбарин дуд.*

Бу байтда “зулфнинг маъносига “анбарин дуд”, яъни “хушбўй тутун” ишора қилмоқда, демак, бу ўринда “зулф”нинг маъноси “анбар ҳидли соч”ни ифода қилмоқда.

35/120 *Оғиздин оҳиким кам бўлмайин ҳеч
Бу ел зуннори зулфидин очиб печ.*

Байт мазмуни: [Фарҳод]нинг оғзидан чиқаётган “оҳ” камаймасди, бу ел [Ширин]нинг “зулфи зуннори”нинг халқаларини очарди.

Бу байтдаги “зуннори зулфи” бирикмаси сочни ғайридинлар (мусулмон бўлмаган кишилар)нинг белига боғлаб юрадиган жундан эшилган чилвирга ўхшатиш. Бу ўринда “зулф”нинг диндан чиқарувчи, яъни “куфрга солувчи” маъноси жо бўлган.

43/16 *Анго бу ҳажр айёмида бир шом,
Саводи ёйди меҳнат зулфидин дом.*

Байт мазмуни: “Бу ҳажр (айрилиқ) айёмида бир шом саводи (қоралиги) машаққат зулфидин тузоқ (дом) ёйди.

Бу байтда “зулф” – “тузоққа” ўхшатишган. Бунинг белгиси “дом” сўзи.

45/32 *Занахдоним била зулфи гириҳгир,
Ҳазин кўнглунга эркин чоҳ-у занжир.*

Байт мазмуни: “Энгагим билан тугинли зулфим ҳазин кўнглингга зиндон ва занжирдир”.

Бу байтда энгагининг ўртасидаги чуқурча “чоҳ” – ер остида қазилган зиндонга ва “зулф” эса маҳбус оёқ-қўлига солинган занжирга ўхшатишган. Бу ўринда “зулф” “ошиқ қалбининг кишани”га ўхшатишган.

“Ҳайрат ул-аброр”да “зулф” сўзи баъзи бир “Фарҳод ва Ширин”даги маъноларни такрорлайди, лекин улардан бўлакча маъноларда ҳам қўлланилади.

2/13 *Ул юз ўлиб даҳрга кофурбез,
Устида ул зулф бўлуб мушкрес.*

Байт мазмуни: “Ул юз ер юзига оклик (ёруғлик) сочиб, унинг устидаги зулф мушк сочи”. Бу ўринда “юз” – “тонг чехраси”, унинг устидаги “зулф” – тонг қоронғилиги “мушкрес”, яъни “хушбўй ҳид таратувчидир”. Бу ерда шоир тонгда тараладиган гулларнинг муаттар ҳидини таърифламоқда. Бу байтда “зулф”нинг қора ранги ва ҳиди муаттар ҳид таратадиган қора рангдаги “мушк”ка ўхшатишган.

38/8 *Зулф анга сунбули мушкин бўлиб,
Юз билан энг лола-ю насрин бўлуб.*

Бу байтда “юз билан манглай” – “лола ва настарин” (оқ, сарик, қизил бўлиб очиладиган ёввойи гул)га ва “зулф” – “тарам-тарам осилган сунбул”га ўхшатишган.

38/102 *Сунбули зулфи гириҳ узра гириҳ,
Қайси гириҳким, зирх узра зирх.*

Байт мазмуни: “Сунбул сочи тугун узра тугун, тугун эмас, балки зирх устига зирх”. Маълумки, зирх майда пўлат ҳалқачалардан тўқилган, урушда тананинг юқори қисмига кийиладиган енгсиз кийим. Ҳозирги тилда “броножилет”.

Бу байтда шоир ёр сочининг қўнғироқ ҳалқачаларини “зирх”га ўхшатган. Бу тимсол мумтоз шеъриятдаги анъанавий маъшуқнинг ошиқ қатлига отланган сиймосини гавдалантирган. “Зулф”нинг маъноси “ҳалқа-ҳалқа ўралган узун соч”.

38/110 *Ҳар сари мўйи чекибон жон рагин,
Кофири зулфи узуб имон рагин.*

Байт мазмуни: “Бошидаги ҳар бир сочи жон томирини чўзиб, кофир зулфи имон томирини узади”.

Бу байтда “зулф” – “кофир”га ўхшатишган. Бу ўринда зулфнинг “имон йўлидан оздирувчи” маъноси гавдаланган, чунки кофир мусулмонни диндан чиқаради.

57/6 *Аҳли жаҳон ҳуснининг олуфтаси,
Шоҳи жаҳон зулфининг ошуфтаси.*

Байт мазмуни: “Жаҳон аҳли ҳуснидан ҳаяжонда, замона шоҳи зулфидан эс-хушини йукотган”.

Бу байтда “зулф”нинг “ишқ манбаи” маъно белгиси кузатилмоқда. Бунинг далили “ошуфта” сўзи бўлиб, ошиқнинг ҳаяжонли ҳолатига ишора қилмоқда.

“Ҳайрат ул-аброр”да “зулф”нинг “Фарҳод ва Ширин”да очилмаган юқоридаги маънолари аниқланди.

“Лайли ва Мажнун”да “зулф” сўзи 18 марта ишлатилган. Қуйидаги байтларда “Лайли ва Мажнун”даги “зулф” сўзининг янги маънолари кашф этилди.

7/20 *Ҳам “лом” ливога зулфи пурхам,
Бу қаср сутуни сўнг “алиф” ҳам.*

Байт мазмуни: “Бурам-бурам зулфи туғнинг “лом”и, ундан кейинги “алиф” бу қасрнинг устун”. Бу байтда “ислом” сўзининг ҳарфлари шакли ҳақида кетмоқда. Бу ўринда аёлларнинг чаккасига тушиб турган зулфини “лом”га ўхшатган.

11/20 *Зулфи тунида узори хуршед,
Хуршед уза зулфи шоми уммед.*

Байт мазмуни: “Зулфи туни (қора)лигида чехраси қуёш, қуёш тепасидаги зулфи – умид шоми”. Бу байтдаги “умид шоми”, бу “ёрнинг келишига умид оқшоми”. Бу ўринда “зулф”нинг рангини “умид оқшоми”га ўхшатган.

11/100 *Зулф-у юзи ҳад ёнидаги дол.
Фам нуқтаси оғзи устида хол.*

Байт мазмуни: “Зулфи билан юзи ёноқ ёнидаги “дол”, оғзи устидаги холи оғиз нуқтаси”. Бу байтда ёноғи ёнидаги гажагини “дол” ҳарфига ўхшатган.

12/85 *Зулф очмоқ ила олиб қарорим,
Қилган қаро рўз-у рўзгорим.*

Байт мазмуни: “Сочини очиши (ўримдан) билан қароримни олди, ҳаётимга қаро кун солди”. Бу байтда “зулф”нинг мазмуни “бахти қаролик”, бу маънога иккинчи сатрда ишора бор.

14/89 *Ҳар дам урар эрди зулфдек печ,
Оғзи киби сабри йўқ эди ҳеч.*

Байт мазмуни: “Зулфдек ҳар дамда тўлғанарди, сабри ҳам оғзи каби йўқ эди”. Бу байтда зулфнинг “эшилиб-тўлганиб” туриши тасвирланган. Бу байтда зулфнинг “тўлғанувчи” ҳолати рўёбга чиққан.

29/91 *Чун ишқ аро кўп бўлуб малоли,
Ошуфта-ю тийра зулф-у холи.*

Байт мазмуни: “Ишқдан кўп заҳмат чеккани учун зулфи билан холи паришон ва қорайган”. Бу байтда “ошуфта” сўзи зулфга нисбат берилган бўлиб, сочининг тўзиб кетганлигига ишора. Бу ўринда “зулф”нинг мажозий маъноси, яъни “паришонҳоллик” рўёбга чиққан.

35/22 *Лола кафига хизоб бергай,
Зулфига бинафша тоб бергай.*

Байт мазмуни: “Кафтини лола [қизил] рангга бўяйди, зулфини бинафша рангга ўрайди”. Бу байтда “зулф”нинг рангига ишора бор. Шунга кўра “зулф”нинг “бинафша рангли соч” маъноси воқеланган.

“Лайли ва Мажнун”нинг қолган байтларида “зулф”нинг янги маънолари кузатилмайди. Бу дostonда “зулф”нинг аввал учрамаган 7 маъно белгиси аниқланди.

“Сабъаи сайёр”да “зулф” сўзи 9 ўринда қўлланилган.

3/28 *Хайи жабҳанг аларга мой маъин,
Тори зулфинг аларга ҳабли матин.*

Байт мазмуни: “Пешона теринг уларга оби равон, сочинг толаси уларга пишиқ арқон”.

Бу байтда “зулф” ирфоний маънода кўлланилган, бунинг далили “хабли матин” бўлиб, тўғри маънода “пишиқ арқон”нинг ирфоний маъноси “шариат” ёки “Қуръон”. Бу ўринда “зулф” толалари ҳидоят йўлига бошловчи “шариат арқонлари”га ўхшатишган, чунки бу байт Пайғамбар (с.а.в.)нинг алқовига бағишланган.

20/17 *Тўлғанур эрди тийра холи била,
Дилбари зулфининг хаёли била.*

Байт мазмуни: “Дилбари зулфининг хаёли билан қийин аҳволда тўлғанар эди”.

Бу байтда таносуб санъатини қўллаб, ошиқ [Баҳром]нинг қийноқда тўлғанишини сочининг тўлғанишига ўхшатган, аммо “зулф” бу ўринда метонимия йўли билан “гўзаллик тимсоли” маъносини ифодалаган.

29/77 *Меҳр зулфига кўнгли боғлиғ эди,
Бу анга гўё атоғлиғ эди.*

Бу байтда “меҳр зулфи” мажозий маънода “зулф”нинг “жозибали” маъносини англатмоқда.

33/278 *Аёғ остида зулфи помоли,
Зақани холи лаълининг холи.*

Байт мазмуни: “Топталган зулфи, энгаги ва лабларининг холи оёқ остида”.

Бу байтда “зулф”нинг “кадр-қиммат тимсоли” маъноси юзага чиққан.

Қолган байтларда “зулф”нинг аввал талқин қилинган маънолари такрорланган.

“Садди Искандарий” достонида “зулф” 20 марта келади. Бу достонда “зулф”нинг қуйидаги янги маънолари кузатилади.

3/39 *Қуёшинггаким банда юз бадрдур,
Икки зулф ики лайлат ул-қадрдур.*

Байт мазмуни: “Сенинг юзингга (қуёш) юз ой қулдир, икки зулфинг икки кодир тунидир”.

Бу байтда “зулф” мажозий маънода “қудрат тимсоли” маъносини ифодалаган. Бунинг белгиси “лайлат ул-кадр” бўлиб, диний ақидага кўра, бу кечада ҳамма тилаклар амалга ошадиган тун ҳисобланади.

52/82 *Хито мулкида зулфи гавго солиб,
Кўзи чин диёрида яғмо солиб.*

Байт мазмуни: “Зулфи хитой юртида ғалаён соларди, кўзи чин (хитой) диёрида ғорат қиларди”.

Бу байтда “зулф”нинг мажозий маъноси “хайрат тимсоли” белгисини ифодалаган. Бунинг белгиси “гавго солиб” бирикмасида гавдаланган.

60/77 *Анинг қилса зулфи илонни фусун,
Фусуним қилур аждаҳони забун.*

Байт мазмуни: “Агар унинг зулфи илонни афсунласа, менинг афсуним аждаҳони аврайди”.

Бу байтда “зулф”нинг “афсунгарлик” маъноси рўёбга чиққан.

68/43 *Солиб шоҳ кўнглига ўз шавқини,
Чекиб бўйнига зулфининг тавқини.*

Бу байтда “зулф” сўзи “сиртмоқ” маъносини ифодалаган.

“Садди Искандарий”да “зулф”нинг бошқа янги маънолари аниқланмади.

Шу билан “зулф”нинг бешта дostonдаги бир-бирини такрорламайдиган маънолари аниқланди. Бу ерда “зулф” сўзининг 30 та маъноси аниқланган бўлиб, бу маъноларнинг кўпчилиги ҳеч бир луғатда қайд этилмаган, фақат Навоийнинг ўзи кашф этган топилмалардир. Қизиғи шундаки, бу дostonларда ишлатилган “зулф” сўзида ирфоний маъно деярли учрамайди, бу сўзнинг мажозий маънолари воқеий шахсларнинг, яъни дoston қаҳрамонлари сочининг турли гўзаллик хусусиятларини бадий ифодалашга қаратилди.

СЎНГГИ АФҒОН МАЛИК УШ-ШУАРОСИ АБДУЛҲАҚ БЕТОБ

ИНОМХЎЖАЕВ РАҲМОНХЎЖА

Филология фанлари доктори, ТошДШИ

Аннотация. Мақолада XX аср Афғонистон дарийзабон адабиётининг йирик намояндаларидан бири ҳисобланган, мамлакатда энг сўнгги марта Малик уш-шуаро унвонига сазовор бўлган Абдулҳақ Бетобнинг ижодий биографияси ёритиб берилган, унинг шеърояти мавзулари ва гоёвий ранг-баранглиги, услубий хусусиятлари таҳлил этилган.

Таянч сўз ва иборалар: Малик уш-шуаро, анъанавий услуб, зиёли, тасаввуф, баён илми, таҳаллус, адабий анжуман, девон, жонли тил, мухаммас, газал, жамиятдан норозилик, фахрия, насиҳат-гўйлик, пессимизм, маърифатпарварлик.

Аннотация. В статье раскрыта творческая биография Абдулхака Бетаба, который считается одним из наиболее видных представителей дариязычной литературы Афганистана XX века, является последним поэтом страны, которому был присвоен титул Малик аш-шуара, а также дана интерпретация тем, идейного разнообразия и стиля его поэзии.

Опорные слова и выражения: Малик уш-шуара, традиционный стиль, просвещенный, суфизм, риторика, псевдоним, литературное общество, диван, разговорный язык, мухаммас, газель, недовольство обществом, фахрия, назидательство, пессимизм, просветительство.

Abstract: The article presents the biography of Abdulhaq Betab, who is considered one of the most prominent representatives of Dari literature of Afghanistan in the 20th century, the last poet of the country to whom the title of Malik ash-Shuara was given. Also the article brings up the interpretation of themes, the ideological diversity and style of his poetry.

Keywords and expressions: Malik ash-Shuara, traditional style, intellectual, Sufism, rhetoric, pen-name, literary society, divan, spoken language, mukhammas, gazelle, discontent with society, fakhriya, edification, pessimism, enlightenment.

Абдулҳақ Бетоб анъанавий услубда ижод қилган кўзга кўриган афғон дарийзабон шоирлардан ҳисобланади. Афғонистонда у Малик уш-шуаро Бетоб ҳамда Сўфий Абдулҳақ Бетоб номлари билан машҳур бўлган.

Абдулҳақ Бетоб 1888 йилда Кобулда Мулла Абдулаҳадхон хонадонида дунёга келди. Мулла Абдулаҳадхон зиёли киши бўлиб, фарзандининг ўқимишли инсон бўлиб етишишини истар, шу сабаб у мактаб ёшига етган Абдулҳакни ўша давр билимдонларидан ҳисобланган